

Mirjana Bobić

**DEMOGRAFIJA I SOCIOLOGIJA:
VEZA ILI SINTEZA?**

**Beograd
2007**

Svojoj majci

Predgovor

Studija pod gornjim naslovom, nastala je kao rezultat moga dugogodišnjeg predavačkog i naučno istraživačkog iskustva, kao nastavnika Socijalne Demografije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, zatim kao sociologa i demografa u projektima: Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Odbora za proučavanje stanovništva Srpske akademije nauka i umetnosti i Centra za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka¹.

Prilikom kreiranja koncepcije čitave monografije, imala sam na umu raznovrsnu čitalačku publiku: 1) moje mlađe kolege, studente Filozofskog, ali i drugih humanističkih fakulteta, uključujući i biološko - medicinske; 2) stručnjake koji se interesuju za probleme stanovništva, ali i referentne populacione politike (prakse) u domenima: rađanja, smrtnosti, usklađivanja profesije (karijere) i privatnosti, ekonomske aktivnosti (rada i zaposlenosti), socijalne zaštite, marginalnih društvenih grupa (rodova, izbeglica, azilanata, migranata), siromaštva, socijalne isključenosti i tsl; 3) pojedince, koji imaju senzibiliteta za probleme šireg kompleksa problema na relaciji pojedinac - društvo; 4) koje zanima objektivno (racionalno) naučno razumevanje nedovoljnog rađanja i obnavljanja stanovništva, imajući u vidu demografsku situaciju u Srbiji, jednoj od najstarijih savremenih populacija u svetu; 4) naučnike, istraživače, nadolazeće generacije, koji su skloni da razmišljaju i deluju timski, razvijajući fleksibilan, (inter)aktivan pristup, povezivanjem vizura različitih naučnih disciplina, a sve to u potrazi za relevantnim teorijskim okvirom, originalnim metodskim rešenjima, plodnim naučnim objašnjenjima, realističnim društvenim strategijama i dobrim akcionim planovima.

Veliku zahvalnost za konačnu redakciju teksta dugujem recenzentkinjama: najpre, svojoj profesorki, mentorki i dugogodišnjoj koleginici sa moga fakulteta, prof dr Anđelki Milić. Potom i mojoj uvaženoj koleginici, prof dr Biljani Radivojević, profesorki

¹ Ovaj rukopis je nastao kao rezultat dugogodišnjeg rada na projektima Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, koje je finansiralo Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije, konkretnije, 2 projekta: Transformacijske strategije društvenih grupa u Srbiji (ev. br. 1640) i Društveni akteri i društvene promene u Srbiji 1990-2010. godine (ev. br. 149005B).

demografije sa Ekonomskog fakulteta, koja mi je pružila nesebičnu pomoć i značajnu podršku u doterivanju i preciziranju formalnog dela studije.

Svojoj porodici zahvaljujem se, pre svega, na ohrabrivanju, ali i na (s)trpljenju i žrtvi koju su podneli, kako zbog moga duhovnog, tako i fizičkog odsustva, ne samo tokom pisanja studije, nego i pre toga, tokom jednosemestralnog boravka na univerzitetu u SAD.

I Uvod

Socijalna demografija;

Postmoderna demografija kao «interdisciplina»

U knjizi koju čitate, zastupa se ideja socijalne demografije odnosno kvalitativne, humanističke i primenjene demografije, tj društvene i humanističke nauke koja može i treba da bude «polje susreta» timova stručnjaka raznih profila, odnosno poziva i obrazovanja.

Umesto pozitivističkog naučnog pristupa, koji je preovladavao u svetskoj formalnoj demografiji, od samog njenog nastanka, pa sve do kraja XX veka, a posebno u tzv statistici stanovništva, smatram da je, kao i u razvijenom svetu, tako i kod nas, krajnje vreme da se uspostavi jedna drugačija teorijsko epistemološka zamisao u nauci o stanovništvu, u kojoj bi opis agregata stanovnika, u određenom prostoru i vremenu, mogao da «se spusti» do nivoa pojedinca, odnosno aktera društvenog delanja i socijalne promene. Jasno je da takva ideja nužno prevazilazi intelektualne kapacitete kako same nauke o stanovništvu, tako i *njenog odnosa* sa bilo kojom pojedinačnom teorijskom naukom, kakva je sociologija, već podrazumeva saradnju i prevazilazaženje uske podele rada (specijalizacije) kako u dosadašnjim naukama, tako i u praktičnim politikama. Što se same demografije tiče, taj *susret* sa drugima i gradnja «odnosa», partnerstva, a ne samo sporadičnih susreta, kao što je do sada bio slučaj, opšta je karakteristika doba postmodernizma, a on nije niti bezbolan, niti može proći bez samopreispitivanja, pa i promene unutar nje same.

Notorna je činjenica da je demografija oduvek imala jednu, komfornu poziciju deskriptivne i oficijelne discipline, bliske modernoj državi i političkoj moći. Od nje su se tražili ažurirani podaci i opis trendova, ali ne i objašnjenje, a ponajmanje se očekivalo da se pažnja posvećuje pojedincu, odnosno društvenoj akciji, ili «ne daj bože» socijalnoj promeni. Međutim, iako je sama nauka o stanovništvu, prilično profitirala od takvog stanja stvari, čime je imala na raspolaganju sve bitne resurse (institucije za prikupljanje i obradu sistematskih i «objektivnih» podataka, zatim, ogromna finansijska sredstva za

specijalne analize i uvid u stanje na terenu ili u domenu važnih demografskih procesa, rađanje, smrtnost, migracije, osobine bitnih starosno funkcionalnih kontingenata, projekcije stanovništva i sl) sama demografija je, sa svoje strane, plaćala «visoku cenu» takvih usluga. Pozitivizam i pragmatizam je prevladao na uštrb naučne autonomije, a posebno izgradnje teorijsko epistemoloških fundamenata, tj velikih teorija, kao i teorija srednjeg obima i mikroteorija. Nema potrebe posebno naglašavati da je morala izostati i empirijska provera teorijskih hipoteza, zaključaka, obima važenja i specifikacija uslova, mreže relevantnih pojmova, empirijskih generalizacija. Sve to je doprinelo savremenom stanju stvari, da je demografija, kao relativno mlada, novovekovna, društvena nauka, suočena sa obiljem vrlo bogatih i detaljnih podataka, vremenskih serija i projekcija o stanovništvu, a da se oseća velika praznina u eksplanatornom obrascu, paradigama, teorijama koje bi povezale i objasnile, tako iscrpnu empirijsku građu o stanovništvu sveta, pojedinim državama i užim prostorno socijalnim celinama. Umesto toga, demografi su u svojim opisima bitnih procesa (rađanja, umiranja, sklapanja braka, formiranja braka i porodice, starenja, migracija) i demografskog razvitka često pribegavali bilo «ad hoc» objašnjenima (svaki autor u skladu sa svojim prethodnim, osnovnim obrazovanjem, ekonomskim, geografskim, sociološkim, medicinskim i sl) ili su izbegavali da se upuštaju u tumačenja, pod izgovorom da to «prevazilazi okvire demografije». Kada se, ipak, pristupalo pokušajima objašnjenja, to je često bilo indukovano zahtevima spolja, od strane političara ili vlada, datog društvenog trenutka ili javnog mnjenja. Primer za to može da bude tumačenje pojave niskog nataliteta ili nedovoljnog rađanja, za koji je u našoj sredini odmoćen popularni naziv «bela kuga». Pritisnuti demografskim fenomenom nedovoljnog prirodnog obnavljanja stanovništva u državama (post)industrijalizovanog sveta, uključujući i one u postsocijastičkoj transformaciji, što je od strane eksperata UN, u studiji iz 2005², ocenjeno kao pojava bez presedana u ljudskoj istoriji, demografi su pozvali u pomoć stručnjake drugih društvenih, pa i humanističkih nauka, ne bi li nove modele ponašanja, odlaganje braka i rađanja, promene u ideacionim sistemima, terminalnim vrednostima i sl, stavili u odgovarajući, širi kontekst. Mikroekonomske teorije racionalnog ponašanja, opšte i posebne sociološke

² Macura, M, M, Mac Donald, A.L, Haug, W, eds (2005) *The New Demographic Regime: Population Challenges and Policy Responses*, United Nations: New York and Geneva.

teorije, feministički diskursi, medicinska saznanja, dostignuća humane genetike, psihologija ličnosti i brojni koncepti povezani sa svakodnevnim životom, socijalnim akterima, strategijama snalaženja u rizičnom, globalizujućem okruženju, rodni režimi i svakodnevne prakse, sve su to delovi ili fragmenti u mozaiku raznorodnih pokušaja sintetiza, koji demografima služe više da se pojave nekako povežu, nego da se na konzistentan i objektivan način protumače.

Stoga ja u ovoj knjizi zastupam 1) ideju kvalitativne i «guste» demografije; i 2) demografije kao interdisciplinarne društvene i humanističke nauke, onako kako je posmatraju njeni savremeni, postmoderni poslenici, čiji će stavovi biti često navođeni u poglavljima koja slede (Riley, N and McCarthy J, 2003, Stycos, Mayone, S, 1989, Kertzner and Fricke, 1997).

Ideja vodilja ove studije jeste, dakle, da se u demografiju uvede *teorijsko konceptualni okvir (interdisciplinarnog karaktera) i nova metodologija* u prikupljanju iskustvene evidencije ili podataka o stanovništvu, njegovim užim delovima, bilo teritorijalnim ili socijalnim entitetima (društvene grupe, zajednice, polovi/rodovi, generacije, etničke grupe, migranti, zanimanja, nivoi obrazovanja, itd), ili istorijskim fenomenima (premoderne porodice, domaće grupe, kućne zajednice i sl). U skladu sa tim predlaže se i metodsko oplemenjivanje, tj metodološka komplementarnost u smislu kombinovanja kvantitativnih (statističkih) i kvalitativnih istraživačkih pristupa (studije slučaja i sl). To podrazumeva i raznovrsnost izvora i tehnika u formiranju iskustvene evidencije. Jedno su demografski, agregatni, statistički podaci, dobijeni bilo standardnim metodama prikupljanja i obrade podataka o stanovništvu (popisi, vitalna statistika, registri i sl), ili reprezentativna, anketna istraživanja, na uzorku populacije. Kao dopuna predlaže se primena kvalitativnih metoda (posmatranja, intervju, studija slučaja i sl), radi dobijanja «gustog» opisa i razumevanja unutrašnjeg smisla u svakodnevnim delanjima ili praksi pojedinaca, kao osnovnih jedinica stanovništva i društva.

Prema tome, koncepcija nove, ili drugačije socijalne demografije, proizlazi, svakako delom iz postmodernističkog talasa opšteg preispitivanja i dekonstrukcije znanja, teorijskih paradigmi, granica nauka i pojedinih disciplina, koji je zapljusnuo sve društveno naučne oblasti i poslenike još od kraja XX veka, ali i iz same potrebe da se tradicionalna, moderna nauka o stanovništvu nadogradi i oplemeni u skladu sa

humanističkim ciljevima šireg obrazovanja na društveno naučnim i drugim fakultetima Univerziteta. Ali i da se vidi kakva je mogućnost praktične primene njenih rezultata, ne bi li ovaj svet i društvo koji danas zaposedamo i kreiramo učinili lepšim, bogatijim i zdravijim generacijama koje dolaze.

Činjenica je da su u izlaganju građe o stanovništvu u ovoj knjizi, poštovana formalno demografska saznanja, čime je postignuto da ona bude solidan informator za one čitaoce kojima su neophodna osnove nauke o stanovništvu, njegovim bitnim procesima i temama (uključujući i strukture stanovništva i politike prema stanovništvu), njenom istorijatu i razvitku. Međutim, takvo izlaganje se proširivalo pokušajima tumačenja opisanih procesa i struktura iz ugla postojećih teorija (makro, mezo ili mikro nivoa). Novina je u tome što sam iznela niz predloga, kako bi se ubuduće mogla graditi kvalitativna, «gusta» tj primenjena nauka o stanovništvu. To bi se moglo realizovati tako što bi se birala neka uža tema, koja bi se dubinski istraživala iz perspektive različitih društvenih i humanističkih nauka, kao i primenom komplementarne kvantitativno – kvalitativne metodologije.

Dakako, tako ambiciozna zamisao ne može da bude zadatak niti samo jednog socijalnog demografa, niti bilo koga od društveno naučnih poslenika, koji je ovladao osnovnim demografskim tehnikama i znanjima. Takva heuristički plodna zamisao može da se ostvari samo umrežavanjem («networking») tj radom u grupama i timovima, u kojima su podeljene uloge i odgovornosti uz prethodno jasno definisanu koncepciju, tj konsenzus oko teorijsko konceptualnog okvira, relevantnih varijabli, odnosno eksplanatornog okvira i dalje primene rezultata i zaključaka u cilju kreiranja relevantne «filozofije prakse». U studiji su, u tom smislu, takođe, dati brojni primeri, posebno u delu o predmetu i metodu «socijalne demografije», kao i u njenom zaključku, gde se izlažu pravci razvoja «postmodernih demografija». Na primer, istraživanja očinstva, u niskonatalitetnoj sredini (Istočna Nemačka, nakon pada Berlinskog zida i ujedinjenja u jedinstvenu Nemačku). Važno je ispitati razloge odlaganja rađanja, značenje roditeljstva i odnos prema ženi/majci, ali i iz ugla nemačkog muškarca. Ili, primer besmislenosti seksualne edukacije i diseminacije modernih sredstava kontracepcije u sredini u kojoj su abortus, odnosno «coitus interruptus», do danas ostale raširene metode, iako su one, «per definitionem» svrstane u tradicionalne, odnosno predmoderne (kao što je slučaj u

savremenoj Srbiji). Naime, i pored poznavanja sredstava moderne kontracepcije, mladi (studenti, recimo) radije pribegavaju gore navedenim, nesigurnim metodama. Ovakvo ponašanje ne može se niti razumeti niti objasniti, a još manje promeniti, tehničkim tj medicinsko ginekološkim pristupom, edukacijama o «sigurnom seksu», reproduktivnom zdravlju i modernoj kontroili rađanja. Potrebno je šire poznavanje muško ženskih odnosa, patrijarhata, uključivanje feminističkog pristupa i socio psihološkog diskursa, koji svi mogu pomoći da se razume šta za ženu, ali i za njenog partnera (bilo da su u braku ili u kohabitaciji) znači «ostati u drugom stanju» i zašto se čak i visokoobrazovane, ekonomski samostalne, «emancipovane» žene, nesvesno opiru ovakvim promenama u ponašanju. Kakve «sekundarne dobiti» ili nagrade one iz takvog «iracionalnog ponašanja» izvlače i sl?. Ili fenomen «nedostatka devojčica», («missing girls») u Kini, o kome će takođe, biti reči u ovoj studiji. Kinezi su ovaj drastičan fenomen polne neravnoteže, tj poremećene polne strukture dugo prikrivali. Uočili su ga i na njega ukazali američki demografi i time šokirali svetsku stručnu javnost. Konačno su ga potvrdili i sami Kinezi, ali ostalo je otvoreno pitanje: kako je do toga došlo i zašto? Bez interdisciplinarnog pristupa, a posebno saradnje sa antropologijom i studijama kulture i roda, ova bi pojava, kao i brojne druge, ostala nedokučena. i tako dalje, primera ima zaista puno, mogu se ređati do unedogled.

Studija obrađuje 3 osnovna demografska procesa (rađanje, umiranje, migracije), i demografske strukture (starosno polnu, bračnu, ekonomske, kulturno antropološke). Izložene su i tradicionalne teorije (Maltusova teorija i Marksovi pogledi na stanovništvo) kao i savremene teorije demografske tranzicije («prve» i «druge»). Prikazan je istorijat formalne ili pozitivističke demografije, prikazana je njena podela na grane ili uže oblasti specijalizacije znanja. Jedna od centralnih tema u knjizi, koja, po mom mišljenju, pruža pravo bogatstvo intelektualnih izazova i podsticaja za razvijanje kvalitativne demografije odnosno komplementarni metodološki pristup, jesu asocijacije stanovništva, tj brak, porodica, domaćinstvo i naselja. Pri tome, kao i kada je reč o ostalim delovima studije, moja namera nije bila da pružim zaokruženo (instant) znanje, niti sve relevantne informacije o predmetu, već da «otvorim» bitna pitanja, istaknem relevantna, postojeća određenja i naznačim otvorena pitanja za dalja istraživanja, diskusije, razmišljanja uopšte.

Posebno poglavlje čini populaciona politika, kao praktična primena odnosno operacionalizacija demografskih znanja u sistema mera i akcija, da bi se intervenisalo u spontane demografske tokove, koji su, inače, dugoročni i inertni.

Iz studije su izostale projekcije stanovništva, zbog toga što sam smatrala da je ta tema prevashodno predmet formalne discipline, odnosno demografskih modeliranja i kvantitativnih pristupa u predviđanju budućih scenarija kretanja stanovništva.

Svako poglavlje završava širom literaturom, pod pretpostavkom da čitalac želi da se dublje i podrobnije informiše o datoj temi, izvan onoga izbora referentne literature, koji sam ja prikupila i citirala, a naveden je u poslednjem poglavlju.

Ukoliko se radi o tematskoj jedinici koja zahteva preciznost u tumačenju bitnih indikatora date demografske pojave (trenda, kretanja, odnosa, stopa, procesa, struktura) dati su brojni praktični primeri za vežbanje³, polazeći od iscrpnih i raspoloživih publikacija domaćih statističkih institucija, što treba da posluži boljem ovladavanju i razumevanju.

Najzad, pojedina poglavlja (tematske jedinice), tamo gde sam smatrala da je to potrebno, i u meri u kojoj je to bilo moguće i dostupno, opremljena je ilustracijama, tj statističkim podacima, tabelama, konkretnim primerima, kao i odgovarajućim grafikonima i slikama.

³ U tom pogledu, koristila sam neobjavljeni «Praktikum za studente sociologije», sa delovima statističkih izvora (vitalne statistike, popisa), koji je sačinila Marina Blagojević.